

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

ЗАХАРЧУК ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 343.74

**САМОВІЛЬНЕ ЗАЙНЯТТЯ
ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ТА САМОВІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ МВС України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор, академік АН вищої освіти України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України
Гришук Віктор Климович,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
директор Навчально-наукового інституту права, психології та економіки

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Дудоров Олександр Олексійович,
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,
професор кафедри кримінального права;

кандидат юридичних наук, доцент
Марін Олександр Костянтинович,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
доцент кафедри кримінального права та кримінології

Захист відбудеться «24» квітня 2014 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розісланий «21» березня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Запорукою виконання цих конституційних положень є встановлення державою ефективного механізму забезпечення права на землю, важливою складовою якого повинні бути і кримінально-правові засоби, що передбачають відповідальність за порушення права на землю.

Саме одним із таких засобів стало встановлення 2007 року, з доповненням ст. 197¹ Кримінального кодексу України (далі – КК України), кримінальної відповідальності за два пов'язані між собою злочини – самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці. Це було необхідним кроком законодавця, спрямованим на забезпечення неухильного дотримання конституційних положень щодо гарантування права на землю, забезпечення належного порядку передання земельних ділянок у власність і надання у користування, дотримання належного порядку в сфері будівництва будівель і споруд. Запровадження такої відповідальності було зумовлено недосконалістю законодавчого регулювання земельних відносин, що призвело до значного поширення самовільного зайняття земельних ділянок. Крім того, фактична безкарність призвела до того, що земельну ділянку стало простіше і вигідніше самовільно зайняти і тривалий час безоплатно використовувати, ніж оформляти права на неї. Тому кримінально-правова охорона прав власників і законних володільців земельних ділянок є необхідною і логічною в умовах завершення земельної реформи.

Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво є проявом свавілля, умисного нехтування норм законодавства, що регулюють порядок набуття земельних ділянок у власність. Особа при цьому самовільно, тобто без жодних правових підстав, займає земельну ділянку і протиправно її використовує, чим грубо порушує гарантоване Конституцією та закріплене в Цивільному і Земельному кодексах України право власності та порядок його набуття. Певною мірою це сприяє поширенню правового нігілізму.

Здійснюючи самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3, 4 ст. 197¹ КК України), особа не лише порушує право власності на земельну ділянку, яку вона без будь-яких правових підстав займає для подальшої забудови, але й посягає на встановлений порядок управління у сфері будівельних відносин, оскільки здійснює будівництво без відповідних документів, які дають право виконувати будівельні роботи, що, своєю чергою, порушує вимоги планування, забудови і розвитку території.

Є чимало проблем, пов'язаних із застосуванням ст. 197¹ КК України у практичній діяльності. Так, відсутній єдиний підхід до кваліфікації самовільного будівництва за сукупністю із самовільним зайняттям земельної ділянки. По-різному здійснюється кваліфікація дій особи, яка користується земельною ділянкою після закінчення строку користування нею. Досі не вирішені питання криміналізації самовільного заволодіння земельною ділянкою без її подальшого використання, про віднесення самовільного зайняття земельної ділянки до триваючих злочинів. Виникають труднощі у розмежуванні самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів і відмежуванні від подібних адміністративних деліктів.

Самовільне зайняття земельних ділянок є доволі поширеним правопорушенням. Тільки упродовж 2012 року органами Державної інспекції сільського господарства України виявлено 2831 факт самовільного зайняття земельних ділянок загальною площею 27 862 га¹. Водночас незначною є кількість кримінальних проваджень за ст. 197¹ КК України. 2012 року їх було розпочато лише 144². Це свідчить про необхідність визначення чітких критеріїв застосування кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво і зумовлює необхідність удосконалення законодавства у цій сфері.

На монографічному рівні кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво досліджена такими науковцями, як О. О. Дудоров та Р. О. Мовчан. Дослідження цього питання також здійснено у працях таких учених, як Н. О. Антонюк, Е. А. Бавбекова, В. А. Бублейник, І. Б. Габаїдзе, О. О. Дудоров, Е. М. Ефендієв, Б. В. Єрофєєв, Т. І. Карпов, П. Ф. Кулинич, О. В. Лугина, В. В. Носік, М. І. Панов, Г. Ф. Полєнов, О. О. Рябов, А. А. Стрижевська, А. І. Терещенко, І. К. Тупіко, В. М. Федоров, М. В. Шульга, А. М. Шульга, О. В. Чепка та ін.

Однак деякі з них досліджували цю проблематику на основі зарубіжного кримінального законодавства, інші – на основі КК УРСР 1960 року. Попри наявність сучасних досліджень на основі КК України 2001 року, дискусійними залишаються питання щодо вдосконалення понять «самовільне зайняття земельної ділянки» та «самовільне будівництво», визначення родового та безпосереднього об'єктів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, визначення розміру шкоди, яка заподіяна законному володільцю або власнику земельної ділянки самовільним її зайняттям, співвідношення самовільного зайняття земельної ділянки із набуттям права власності на земельну ділянку за набувальною давністю.

Водночас потребують вирішення як такі, що не були предметом наукових досліджень, окремі питання щодо уточнення ознак земельної

¹ Лист Державної інспекції сільського господарства України № 1211/6-3/2-13 від 20 лютого 2013 року.

² Лист Департаменту інформаційного забезпечення МВС України № 16/2-184зі від 25 липня 2013 року.

ділянки і будівель та споруд як предметів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, кваліфікації випадків самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці, кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки за сукупністю з іншими злочинами, визначення особливостей самовільного зайняття земельної ділянки в контексті відносин оренди земель, відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, що вчинене групою осіб за попередньою змовою.

Здійснене у дисертації дослідження, сформульовані теоретичні висновки та практичні рекомендації ґрунтуються на працях таких учених, як М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, П. С. Берзін, О. І. Бойцов, В. І. Борисов, В. М. Бурдін, О. А. Вівчаренко, В. М. Винокуров, Л. Д. Гаухман, В. К. Грищук, М. Й. Коржанський, О. К. Марін, П. С. Матишевський, В. М. Кудрявцев, С. Я. Лихова, А. М. Мірошніченко, О. І. Парог, В. Я. Тацій, А. А. Музика, В. О. Навроцький, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк та ін. Праці цих науковців становлять теоретичну основу дисертаційної роботи.

Зазначені обставини зумовили вибір теми дисертації та її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі кримінального права та криминології Львівського державного університету внутрішніх справ у межах комплексної теми наукових досліджень «Протидія злочинам, підслідним ОВС: правові, криминологічні та криміналістичні аспекти» (державний реєстраційний номер 0111U007105).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертації є здійснення кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також розроблення науково обґрунтованих положень і рекомендацій щодо подальшого вдосконалення положень теорії кримінального права та чинного кримінального законодавства з цього питання. Для досягнення цієї мети визначено такі основні *задачі*:

- проаналізувати стан наукового розроблення проблем кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво;
- дослідити соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво;
- здійснити аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочинів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва;
- охарактеризувати кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, що передбачені в ч. 2 та в ч. 4 ст. 197¹ КК України;
- розмежувати склади самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів, відмежувати їх від подібних адміністративних деліктів;

– розробити пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства у сфері відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва.

Методи дослідження. Методологічною основою наукової роботи є положення теорії пізнання і загальної теорії кримінального права. Для вирішення поставлених задач застосовано такі наукові методи: *діалектичний* – під час дослідження правових механізмів захисту суспільних відносин у сфері набуття права власності на земельну ділянку (підрозділи 2.1, 2.2); *аналізу* – для здійснення юридичної характеристики складів злочинів, що передбачені ст. 197¹ КК України (розділ 2, підрозділ 3.1); *документального аналізу* – під час аналізу даних судової практики (підрозділи 1.2, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1); *догматичний* – задля опрацювання законодавчих та інших нормативно-правових актів, що регулюють питання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (розділи 2, 3); *статистичний* – з метою аналізу даних Державної судової адміністрації України, Департаменту інформаційного забезпечення МВС України та Державної інспекції сільського господарства України (підрозділи 1.2, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1); *історико-правовий та герменевтичний* – під час характеристики стану дослідження питань самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва в доктрині кримінального права, з'ясування соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (підрозділи 1.1, 1.2); *порівняльно-правовий* – з метою аналізу зарубіжного досвіду протидії порушенням прав на землю (підрозділ 1.2); *системно-структурний* – для розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів і відмежування їх від адміністративних деліктів (підрозділ 3.2).

Емпіричну основу дослідження становлять матеріали судової практики. Вивчено 127 вироків у провадженнях про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, що були прийняті судами України у 2007–2013 роках, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є самостійною завершеною науковою працею, в якій здійснено кримінально-правову характеристику самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, в результаті чого на захист виноситься низка положень, які визначають наукову новизну дисертації:

вперше:

– наведено аргументи на користь того, що малі архітектурні форми (МАФи), а також тимчасові будівлі та споруди не можуть бути предметом

складів злочинів, що передбачені ч.ч. 3, 4 ст. 197¹ КК України, оскільки такі об'єкти не є нерухомим майном, не мають капітального характеру, встановлюються тимчасово, не пов'язані фундаментом із землею, а права на них не підлягають державній реєстрації;

– доведено недосконалість чинного законодавства в частині відповідальності за незаконне утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах, та аргументовано, що використання земельної ділянки після спливу строків користування нею необхідно кваліфікувати як самовільне її зайняття. Якщо такими діями завдано значну шкоду законному володільцю або власнику земельної ділянки, то їх слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 197¹ КК України;

– аргументовано необхідність визнання кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва вчинення таких дій групою осіб за попередньою змовою;

– розроблено теоретичний підхід до необхідності визнання самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці ускладненим одиничним злочином з двома обов'язковими діями, який утворюється шляхом поєднання усіх складних за своєю структурою ознак самовільного зайняття земельної ділянки і подальшого будівництва на ній будівель або споруд;

удосконалено:

– поняття земельної ділянки, а також будівель і споруд як предметів аналізованих складів злочинів;

– підходи до кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, вчинених службовою особою;

– теоретичне обґрунтування необхідності визнання самовільного зайняття земельної ділянки триваючим злочином;

– наукові позиції щодо доцільності визнання юридичних осіб суб'єктом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва;

дістали подальший розвиток:

– визначення чинників, які свідчать про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво;

– положення про визнання основним безпосереднім об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва праввідносин власності на земельну ділянку та праввідносин користування нею;

– характеристика правових підстав, за відсутності яких фактичне використання земельної ділянки свідчить про її самовільне зайняття: без відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки;

– наукові пропозиції щодо доцільності передбачення кваліфікованого складу самовільного зайняття земельної ділянки як злочину з матеріальним складом, а також пропозиції щодо необхідності визнання кваліфікуючими ознаками самовільного зайняття земельної ділянки заподіяння такими діями шкоди у великому та особливо великому розмірах;

– теоретичні підходи до необхідності відмежування добросовісного володіння земельною ділянкою і самовільного її зайняття, а також щодо визначення критеріїв розмежування складів самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів та відмежування їх від подібних адміністративних деліктів.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення, узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані у: *науково-дослідній сфері* – під час подальшого здійснення кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва; *правотворчості* – у підготовці законопроектів про внесення змін і доповнень до чинного законодавства щодо протидії самовільному зайняттю земельних ділянок та самовільному будівництву; *правозастосовній діяльності* – в роботі слідчих, прокурорів і суддів під час розслідування, розгляду питань самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва; *навчальному процесі* – для викладання навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Особлива частина», підготовки підручників і навчальних посібників (акт впровадження в навчальний процес Хмельницького університету управління та права від 21 жовтня 2013 р.).

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на міжкафедральному семінарі кафедри кримінального права та криминології і кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ. Основні результати дослідження оприлюднені на дев'яти наукових і науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 24 вересня 2010 р.), Міжнародній науковій конференції «Дев'ять осінніх юридичних читань» (Хмельницький, 12–13 листопада 2010 р.), Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 30 вересня 2011 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання сучасної юридичної науки» (Київ, 5 жовтня 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Десять осінніх юридичних читань» (Хмельницький, 18–19 листопада 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Одинадцять осінніх юридичних читань» (Хмельницький, 23–24 листопада 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин» (Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.), Звітній науковій

конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 27 вересня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи опубліковано у шести наукових статтях, п'ять із яких – у фахових наукових виданнях України, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави (Республіки Молдова), а також у дев'яти тезах доповідей, опублікованих у збірниках тез.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг рукопису дисертації – 231 сторінка, із них основний текст – 186 сторінок, список використаних джерел (341 найменування) охоплює 35 сторінок, 8 додатків – 10 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету і задачі, об'єкт і предмет дослідження, його методологічну, теоретичну та емпіричну основи; сформульовано основні положення, що визначають наукову новизну і виносяться на захист; вказано практичне значення одержаних результатів та наведено дані щодо їх апробації.

Розділ 1 «Загальні засади дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права»* здійснено періодизацію наукових досліджень питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво: з 60-х років ХХ ст. до 1990 року; з 1991 до 2001 року; з 2002 до 2006 року; з 2007 до 2013 року. Визначено основні напрями та здійснено аналіз стану наукових досліджень проблем, які становлять предмет дисертаційної роботи в кожному із указаних періодів.

У *підрозділі 1.2 «Соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»* обґрунтовано, що означену зумовленість підтверджують такі чинники: суспільна небезпека, відносна поширеність, доцільність протидії кримінально-правовими засобами, кримінально-політична адекватність криміналізації, традиції вітчизняної законодавчої практики охорони прав на землю, зарубіжний досвід застосування кримінально-правових засобів протидії порушенням прав на землю.

Розділ 2 «Юридичний аналіз складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» містить чотири підрозділи. Проаналізовано ст. 197¹ КК України, дотримуючись позиції, що в ній передбачено відповідальність за два взаємопов'язані самостійні склади злочину.

У підрозділі 2.1 *«Об'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»* аргументовано правильність віднесення законодавцем цих злочинів до розділу «Злочини проти власності», визначено їх родовий об'єкт. На підставі аналізу елементів суспільних відносин і механізму злочинного впливу на кожен із них визначено основний безпосередній об'єкт злочинів, передбачених ст. 197¹ КК України, а також їх додаткові обов'язкові об'єкти. Визначено, що предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва – земельна ділянка як нерухоме майно в тих межах, у яких вона самовільно зайнята і фактично використовується. Вказано ознаки будівель і споруд як предметів самовільного будівництва.

У підрозділі 2.2 *«Об'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»* здійснено характеристику правових підстав, за відсутності яких фактичне використання земельної ділянки свідчить про її самовільне зайняття. Встановлено, що найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки полягає у вчиненні комплексу дій, які спрямовані на вирощування на ній сільськогосподарських культур. Досліджено порядок визначення шкоди, що заподіяна самовільним зайняттям земельної ділянки, а також причинно-наслідкову залежність.

З'ясовано зміст понять «самовільне зайняття земельної ділянки», «будівництво». Визначено критерії визнання будівництва самовільним. Аргументовано позицію, що самовільне будівництво є самостійним ускладненим одиничним злочином, який є закінченим із моменту початку будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд. Зауважено, що об'єкт такого будівництва, навіть після завершення всіх необхідних робіт, не може бути зданий в експлуатацію і є об'єктом незавершеного будівництва. Доведено, що в разі завдання самовільним зайняттям земельної ділянки значної шкоди необхідна додаткова кваліфікація вчиненого за ч. 1 ст. 197¹ КК України.

У підрозділі 2.3 *«Суб'єкт складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво»* на підставі здійсненого аналізу ознак суб'єкта складу злочину визначено, що суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є загальним. Наведено аргументи на користь правильності встановлення законодавцем віку кримінальної відповідальності з шістнадцяти років за злочини, що передбачені ст. 197¹ КК України. Виявлено, що доволі часто самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво вчиняються

службовими особами юридичних осіб. Тому аргументовано доцільність установлення кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

У підрозділі 2.4 «Суб'єктивна сторона складів злочинів «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» доведено, що суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки, що передбачене ч. 1 ст. 197¹ КК України, характеризується умисною формою вини і може бути вчинене і з прямим, і з непрямым умислом. Визначено, що інтелектуальний елемент умислу полягає в усвідомленні особою суспільної небезпеки своїх дій, яке формується на основі життєвого досвіду особи і набутих нею знань і навиків, а також у передбаченні суспільно небезпечних наслідків. Вольовий елемент умислу може полягати в бажанні особи настання суспільно небезпечних наслідків або в байдужому ставленні до їх настання. Щодо складів злочинів, передбачених ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, то вказано, що вони можуть бути вчинені лише з прямим умислом.

Дисертант аргументував, що відкритість і добросовісність користування чужою земельною ділянкою не можуть бути ознаками, які виключають самовільне зайняття земельної ділянки. Мотив і мета в диспозиціях ст. 197¹ КК України не визначені як обов'язкові ознаки досліджуваних складів злочинів.

Розділ 3 «Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва і співвідношення цих злочинів із суміжними правопорушеннями» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва» здійснено аналіз кваліфікуючих ознак, що передбачені в ч. 2 та в ч. 4 ст. 197¹ КК України. Стверджено про доцільність законодавчого конструювання кваліфікованого складу самовільного зайняття земельної ділянки як злочину з матеріальним складом. Запропоновано доповнити перелік кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва такою ознакою, як вчинення таких дій групою осіб за попередньою змовою. Обґрунтовано, що рецидив має утворювати і судимість за самовільне зайняття земельної ділянки (при самовільному будівництві будівель або споруд), і судимість за самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (при самовільному зайнятті земельної ділянки).

У підрозділі 3.2 «Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів та відмежування їх від подібних адміністративних деліктів» доведено теоретичні підходи до розмежування досліджуваних складів злочинів із окремими складами злочинів проти власності, передбаченими ст.ст. 185, 186, 187, 189, 190 КК України. Визначено критерії розмежування складу самовільного зайняття земельної ділянки із окремими складами злочинів

проти довкілля (ст.ст. 239¹, 239¹, 240 КК України) та вказано, що за певних умов ці злочини можуть кваліфікуватись за сукупністю. Проаналізовано особливості кваліфікації злочину, передбаченого будь-якою частиною ст. 197¹ КК України за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності. Визначено основні критерії відмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва від подібних адміністративних деліктів.

ВИСНОВКИ

Здійснення кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва дало змогу зробити теоретичні висновки та сформулювати практичні рекомендації, найбільш істотні з яких такі:

1. Аналіз стану наукового дослідження питань самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва свідчить, що в доктрині кримінального права їм було приділено багато уваги, зокрема на монографічному рівні. З 60-х років ХХ ст. питання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво набули значної актуальності і стосувались виключного державного права власності на землю. З 1991 до 2001 року, незважаючи на проведення земельної реформи та встановлення багатосуб'єктності права власності на землю, наукове дослідження проблем самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва мало фрагментарний характер і, як правило, обмежувалось лише характеристикою цих складів злочинів у підручниках і навчальних посібниках у межах дослідження Особливої частини КК УРСР 1960 року. Декриміналізація 2001 року самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва призвела до того, що із 2001 до 2006 року проблеми відповідальності за вказані діяння переважно були предметом дослідження науковців у сфері земельного та цивільного права. Лише після доповнення 11 січня 2007 року КК України статтею 197¹ увага вчених у галузі кримінального права зосереджена на дослідженні проблем самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва.

2. Дослідження соціальної зумовленості кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво свідчить про те, що визначальними чинниками для криміналізації цих дій були їх поширеність і висока суспільна небезпека. Історичний досвід охорони прав на землю та аналіз зарубіжних способів протидії порушенням права на землю також свідчать про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво як важливого інструменту захисту та гарантування прав на землю, що повністю відповідає кримінальній політиці нашої держави.

3. Родовим об'єктом злочинів проти власності, до яких цілком виправдано віднесені самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, є правовідносини власності, які виражені у правомочностях володіння, користування та розпорядження майном, а також інші речові правовідносини, які виражені у правомочностях володіння та користування майном. Основним безпосереднім об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є правовідносини власності на земельну ділянку, які полягають у праві її власника за своєю волею володіти, користуватися та розпоряджатися нею, з урахуванням установлених законодавством обмежень, а також правовідносини землекористування, які полягають у праві законного володільця земельної ділянки володіти та користуватися нею.

Додатковим обов'язковим об'єктом досліджуваних складів злочинів є правомірна управлінська діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в галузі передання земельних ділянок у власність або надання в користування, а також установлений порядок державної реєстрації прав на земельні ділянки. Додатковим обов'язковим об'єктом самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України) є правовідносини, які регулюють порядок будівництва будівель і споруд.

Механізм заподіяння шкоди об'єкту злочину полягає в злочинному впливі на земельну ділянку як предмет земельних правовідносин, що призводить до зміни суб'єкта, який може здійснювати фактичне володіння та користування земельною ділянкою. При цьому юридично правомочності володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою залишаються у її власника.

Предметом самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є земельна ділянка як нерухоме майно в тих межах, у яких вона самовільно зайнята і фактично використовується. Предметом складів злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197¹ КК України, додатково є будівлі та споруди, що самовільно будуються або збудовані на самовільно зайнятій земельній ділянці, за винятком малих архітектурних форм, а також тимчасових будівель і споруд.

4. Установлено, що об'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки може полягати у різноманітних діях, які свідчать про протиправне використання корисних властивостей земельної ділянки. Самовільне зайняття земельної ділянки становить тривале злочинне діяння, яке полягає у фактичному протиправному використанні земельної ділянки. Тому склад злочину, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, необхідно відносити до триваючих. На підставі аналізу даних судової практики зроблено висновок, що найчастіше самовільне зайняття земельної ділянки полягає у вчиненні комплексу дій, які спрямовані на вирощування на ній

сілськогосподарських культур. Розпочинаючи вчинення таких дій, особа тим самим одночасно здійснює заволодіння земельною ділянкою. Виникає бездіяльність щодо набуття права на земельну ділянку. Доведено, що самовільне зайняття земельної ділянки можливе у разі незаконного утримування земельної ділянки, що була надана особі на законних підставах, шляхом її використання після спливу строків користування.

5. Самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці слід розглядати як самостійний злочин, що кваліфікується за ч. 3 ст. 197¹ КК України незалежно від того, чи заподіяно таким будівництвом або самовільним зайняттям земельної ділянки значну шкоду, чи ні. Така дія, як будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будівель або споруд, має конституююче значення, оскільки за її відсутності самовільне зайняття земельної ділянки, яким не заподіяна значна шкода, не є злочином. Самовільне будівництво є ускладненим одиничним злочином, суспільно небезпечне діяння якого полягає у самовільному зайнятті земельної ділянки, здійсненні підготовчих робіт і подальшому виконанні будівельних робіт.

6. Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва є загальним. Такий суб'єкт не наділений правомочностями щодо земельної ділянки, яку він самовільно займає. Переважно ним є особа, яка професійно займається сільськогосподарською діяльністю або здійснює будівельні роботи. Доволі часто самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво здійснюється службовими особами, що зумовлює необхідність кваліфікації вчиненого за сукупністю зі злочинами у сфері службової діяльності. Видається доцільним установа кримінальної відповідальності юридичних осіб за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

7. Суб'єктивна сторона складу злочину, що передбачений ч. 1 ст. 197¹ КК України, характеризується умисною формою вини. Він може бути вчинений і з прямим, і з непрямым умислом. Склади злочинів, що передбачені частинами 2–4 ст. 197¹ КК України, можуть бути вчинені лише з прямим умислом. Відкритість і добросовісність володіння та користування чужою земельною ділянкою не можуть бути ознаками, які виключають умисел на самовільне зайняття земельної ділянки, оскільки в такому разі особа усвідомлює, що використання земельної ділянки не ґрунтується на будь-яких правових підставах і здійснюється, як правило, без відома власника земельної ділянки.

8. Необхідно як кваліфікуючі ознаки самовільного зайняття земельної ділянки додатково передбачити вчинення таких дій групою осіб за попередньою змовою, а також заподіяння власнику або законному володільцю земельної ділянки шкоди у великому та особливо великому розмірах. Як кваліфікуючу ознаку самовільного будівництва необхідно передбачити вчинення таких дій групою осіб за попередньою змовою.

Рецидив злочину при самовільному зайнятті земельної ділянки має утворювати судимість за самовільне будівництво, і навпаки.

9. Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва із суміжними складами злочинів потрібно здійснювати шляхом визначення, уточнення та зіставлення всіх елементів складів злочинів, що розмежовуються. Особливо слід зважити на такі ознаки: предмет злочину – земельна ділянка, яка є нерухомим майном, що не може бути викрадена, тобто вилучена і перенесена в інше місце без втрати її цілісності та якісних характеристик; спосіб вчинення – будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності правових підстав; розмір заподіяної шкоди – шкода у значному розмірі; суб'єкт злочину – загальний суб'єкт, який не наділений правомочностями щодо самовільно зайнятої земельної ділянки. Якщо самовільне зайняття земельної ділянки вчинене службовою особою або поєднане з певними спеціальними діями (заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, незаконне добування корисних копалин загальнодержавного значення), вчинене може кваліфікуватись за сукупністю злочинів.

До основних критеріїв відмежування самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва від подібних адміністративних деліктів необхідно відносити розмір заподіяної шкоди, наявність спеціального режиму використання земель і місце вчинення злочину.

У результаті здійсненого дослідження запропоновано:

1. *Статтю 197¹ КК України викласти в такій редакції:*

«Стаття 197¹. Самовільне зайняття земельної ділянки та будівництво на ній

1. Самовільне зайняття земельної ділянки, яким заподіяно її власнику або законному володільцю шкоду у значному розмірі, – ...

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за злочин, передбачений будь-якою частиною цієї статті, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, – ...

3. Самовільне зайняття земельної ділянки, зазначеної у частині першій або другій цієї статті, вчинене групою осіб за попередньою змовою, або таке, що заподіяло її власнику або законному володільцю шкоду у великому розмірі, – ...

4. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли власнику або законному володільцю земельної ділянки шкоду в особливо великому розмірі, – ...

5. Будівництво будівель або споруд на земельній ділянці, зазначеній у частині першій цієї статті, – ...

6. Будівництво будівель або споруд на земельній ділянці, зазначеній у частині другій цієї статті, або вчинене особою, раніше судимою за злочин,

передбачений будь-якою частиною цієї статті, або групою осіб за попередньою змовою, – ...».

2. Виключити примітку до ст. 197¹ КК України, а пункти 2, 3 та 4 примітки до ст. 185 КК України викласти в такій редакції:

«2. У статтях 185, 186, 189, 190 та 197¹ цього Кодексу значна шкода визнається із врахуванням матеріального становища потерпілого та якщо йому спричинені збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. У статтях 185–191, 194 та 197¹ цього Кодексу у великих розмірах визнається злочин, що вчинений однією особою чи групою осіб на суму, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення злочину.

4. У статтях 185–187 та 189–191, 194, 197¹ цього Кодексу в особливо великих розмірах визнається злочин, що вчинений однією особою чи групою осіб на суму, яка в шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення злочину».

3. *Визначення самовільного зайняття земельної ділянки у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» викласти в такій редакції:*

«Самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння або заволодіння та використання земельної ділянки за відсутності рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу земельної ділянки у власність або надання у користування, або за відсутності вчиненого правочину щодо відчуження земельної ділянки чи надання прав на неї або інших юридичних фактів, що підтверджують наявність права на зайняття земельної ділянки».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Захарчук В. М. Соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки / В. М. Захарчук // Університетські наукові записки : часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький : ХУУП, 2010. – № 3. – С. 169–174.

2. Захарчук В. М. Родовий та безпосередній об'єкти самовільного зайняття земельної ділянки / В. М. Захарчук // Університетські наукові записки : часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький : ХУУП, 2011. – № 3. – С. 261–265.

3. Захарчук В. М. Об'єктивна сторона складу злочину «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці» / В. М. Захарчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – Вип. № 1. – С. 285–293.

4. Захарчук В. М. Суб'єкт самовільного зайняття земельної ділянки сільськогосподарського призначення / В. М. Захарчук // Університетські наукові записки : часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький : ХУУП, 2013. – № 1. – С. 159–165.

5. Захарчук В. М. Будівлі та споруди як предмети складу злочину «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці» / В. М. Захарчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – Вип. № 4. – С. 304–312.

6. Захарчук В. М. Уголовно-правовая характеристика самовольного занятия земельного участка по законодательству Украины / В. М. Захарчук // Закон и жизнь : международный научно-практический правовой журнал. – Кишинев, 2013. – № 12/2. – С. 85–87.

7. Захарчук В. М. Соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки / В. М. Захарчук // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 24 вересня 2010 р.). – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – С. 50–53.

8. Захарчук В. М. Відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки за радянським кримінальним законодавством / В. М. Захарчук // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Дев'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 12–13 листопада 2010 р.). – У 4-х ч. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2010. – Ч. 4. – С. 22–23.

9. Захарчук В. М. Особливості суб'єкта складу злочину «самовільне зайняття земельної ділянки» / В. М. Захарчук // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 30 вересня 2011 р.). – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – С. 76–78.

10. Захарчук В. М. Особливості предмета складу злочину «самовільне зайняття земельної ділянки» / В. М. Захарчук // Актуальні питання сучасної юридичної науки : Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 5–6 жовтня 2011 р.). – У 2-х томах. – К. : Центр правових досліджень, 2011. – Т. 2. – С. 93–96.

11. Захарчук В. М. Окремі аспекти самовільного зайняття земельної ділянки в контексті орендних відносин / В. М. Захарчук // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 р.). – У 4-х ч. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2011. – Ч. 4. – С. 44–46.

12. Захарчук В. М. Історико-правові аспекти відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки / В. М. Захарчук // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Одинадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 листопада 2012 р.). – У 4-х ч. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2012. – Ч. 4. – С. 41–43.

13. Захарчук В. М. Особливості набувальної давності на земельну ділянку / В. М. Захарчук // Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17–18 травня 2013 р.). – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 152–155.

14. Захарчук В. М. Відмежування складу злочину «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» від подібних адміністративних правопорушень / В. М. Захарчук // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей та повідомлень учасників звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 27 вересня 2013 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2013 – С. 65–68.

15. Захарчук В. М. Розмежування самовільного зайняття земельної ділянки з окремими злочинами проти власності / В. М. Захарчук // Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Дванадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.). – У 4-х ч. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2013. – Ч. 4. – С. 14–17.

АНОТАЦІЯ

Захарчук В. М. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2014.

Дисертація присвячена здійсненню кримінально-правової характеристики самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Проаналізовано стан дослідження питань кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво в доктрині кримінального права, досліджено соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за такі дії. Здійснено характеристику об'єктивних і суб'єктивних ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також їх кваліфікуючих ознак. Розмежовано досліджувані склади злочинів із суміжними складами злочинів і здійснено їх відмежування від подібних адміністративних деліктів. Сформульовано теоретичні висновки

та практичні рекомендації щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Ключові слова: самовільне зайняття, самовільне будівництво, земельна ділянка, будівля, споруда, право власності.

АННОТАЦІЯ

Захарчук В. Н. Уголовная ответственность за самовольное занятие земельного участка и самовольное строительство по уголовному праву Украины. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право. – Львовский государственный университет внутренних дел, Львов, 2014.

Диссертация посвящена осуществлению уголовно-правовой характеристики самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства. Анализируется состояние исследования вопросов уголовной ответственности за самовольное занятие земельного участка и самовольное строительство в доктрине уголовного права. Исследуются факторы социальной обусловленности уголовной ответственности за преступления, предусмотренные в ст. 197¹ УК Украины: общественная опасность, относительная распространенность, целесообразность противодействия уголовно-правовыми средствами, уголовно-политическая адекватность криминализации, традиции отечественной законодательной практики охраны прав на землю, зарубежный опыт применения уголовно-правовых средств противодействия нарушениям прав на землю.

Анализируются родовый и непосредственный объекты самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства, аргументируется целесообразность включения данных преступлений к преступлениям против собственности. Определен непосредственный объект самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства. Приведен перечень признаков, определяющих земельный участок как предмет преступлений, предусмотренных ст. 197¹ УК Украины.

Характеризируются признаки объективной стороны самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства. Определяется содержание понятия «самовольное занятие земельного участка». Анализируется понятие «строительство» и устанавливаются критерии признания его самовольным. Исследованы признаки предмета преступлений, предусмотренных ч. 3 и ч. 4 ст. 197¹ УК Украины и разработан перечень необходимых признаков, при отсутствии которых здание или сооружение не может быть признано таким, что самовольно строится или построено.

Определяются признаки субъекта преступлений, предусмотренных ст. 197¹ УК Украины. Отмечается, что им является общий субъект. Аргументируется целесообразность установления уголовной ответственности юридических лиц за самовольное занятие земельного участка и самовольное строительство. Исследуются субъективные признаки самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства. Определено, что эти преступления могут быть совершены только умышленно, при этом мотив и цель являются факультативными признаками их субъективной стороны.

Проанализированы квалифицирующие признаки исследуемых преступлений, аргументируется необходимость их дополнения и изложения в новой редакции. Определяются критерии разграничения самовольного занятия земельного участка и самовольного строительства со смежными составами преступлений и отграничения их от подобных административных деликтов.

Сформулированы теоретические выводы и практические рекомендации по совершенствованию действующего законодательства в сфере уголовной ответственности за самовольное занятие земельного участка и самовольное строительство.

Ключевые слова: самовольное занятие, самовольное строительство, земельный участок, здание, сооружение, право собственности.

SUMMARY

Zakharchuk V. M. Criminal Liability for Unauthorized Occupation of Land Site and Unauthorized Building under the Criminal Law of Ukraine. – Manuscript rights reserved.

Thesis for the degree of the Candidate of Legal Sciences on the speciality 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Criminal and Executive Law. – Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2014.

Dissertation is devoted to the criminal and legal characteristic of unauthorized occupation of land site and unauthorized building. The condition of research of the criminal liability issues for the unauthorized occupation of land site and unauthorized building in the doctrine of Criminal Law is analyzed; the social predetermination of criminal liability for such actions is researched. The objective and subjective features of unauthorized occupation of land site and unauthorized building, and their qualificatory features are characterized. The separation of researched corpus delicti is made with conterminal corpus delicti and their dissociation from the similar administrative offences is made. Theoretical conclusions and practical recommendations have been formulated as to the improvement of current legislation in the sphere of criminal liability for the unauthorized occupation of land site and unauthorized building.

Key words: unauthorized occupation, unauthorized building, land site, building, structure, property law.

Підписано до друку 20.03.2014 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. № 60.

Віддруковано у Хмельницькому університеті управління та права.

29013, м. Хмельницький, вул. Театральна, буд. 8

Тел.: (0382) 71-75-91

www.univer.km.ua

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 2105 від 21.02.2005 р.